

(1874–1938)

Marek Wasiak

Stefan „PAPIEŻ” POLSKIEGO LIBERALIZMU Przanowski

**Stefan
Przanowski**

WYDAWNICTWO
UNIWERSYTETU
ŁÓDZKIEGO

Marek Wasiak

Stefan Przanowski

(1874–1938)

„PAPIEŻ” POLSKIEGO LIBERALIZMU

 WYDAWNICTWO
UNIwersYTETU
ŁÓDZKIEGO

Łódź 2026

 FABRYKA
NOR
BLINA
MUZEUM

RECENZENT
Kamil Śmiechowski

REDAKTOR INICJUJĄCA
Monika Borowczyk

REDAKCJA
Ewa Turek

SKŁAD I ŁAMANIE
Munda – Maciej Torz

KOREKTA TECHNICZNA
Wojciech Grzegorzczak

PROJEKT OKŁADKI
Monika Rawska

Źródła ilustracji na okładce: Narodowe Archiwum Cyfrowe (portret Stefana Przanowskiego)
Akta miasta Warszawy – Referat Gabarytów (dla budynku przy ul. Żelaznej 51/53)
Autorem fotografii na czwartej stronie okładki jest Mikołaj Spizewski

© Copyright by Author, Łódź 2026

© Copyright for this edition by Uniwersytet Łódzki, Łódź 2026

© Copyright for this edition by Muzeum Fabryki Norblina w Warszawie, Warszawa 2026

<https://doi.org/10.18778/8331-942-1>

Wydane przez Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego i Muzeum Fabryki Norblina w Warszawie
Wydanie I. W.11882.25.0.M
Ark. wyd. 20,0; ark. druk. 21,375

ISBN WUŁ 978-83-8220-480-3

e-ISBN WUŁ 978-83-8331-942-1

ISBN Muzeum Fabryki Norblina 978-83-962066-0-2

Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego
90-237 Łódź, ul. Jana Matejki 34A
www.wydawnictwo.uni.lodz.pl
e-mail: ksiegarnia@uni.lodz.pl
tel. 42 635 55 77

Muzeum Fabryki Norblina
00-841 Warszawa, ul. Żelazna 51/53
www.muzeumfabrykinorblina.pl
e-mail: muzeum@fabrykanorblina.pl
tel. 728 594 813

Stefan PRZANOWSKI (1874–1938)
fot. Benedykt Jerzy Dorys, ok. 1936 r.

SPIS TREŚCI

Wstęp	9
I. Droga do kariery	11
Środowisko rodzinne.....	11
Szkoła i studia	18
II. Pierwsze lata w Warszawie – pomoc głodującej stolicy.....	23
Warszawskie początki	23
Działalność na rzecz mieszkańców Warszawy w czasie Wielkiej Wojny	29
III. Pierwszy polski minister aprowizacji	41
IV. Między biedą a wolnym handlem – minister przemysłu i handlu ..	67
Objęcie resortu	68
Pierwsze wyzwanie – ratunek dla Łodzi.....	75
Walka z drożyzną	78
Likwidowanie etatyzmu wojennego	84
O wolny handel węglem	86
Wolny handel artykułami spożywczymi.....	92
Międzynarodowe stosunki handlowe	94
Stosunki z Rosją	94
Wizyta w Anglii.....	100
Relacje z Francją	103
Umowa z Rumunią.....	107
O integrację gospodarczą kraju.....	115
Górny Śląsk	121
Komora solna „Przanowski” w Wieliczce.....	124
Konstytucja marcowa	126
Dymisja rządu	127
V. Niedoszły Prezydent Rady Ministrów	129
Desygnowanie, ale co to znaczy?	129
Dzień pierwszy – kandydatura „pewnego jegomościa”	132
Pierwsze echa	139
Dzień drugi – desygnacja i konsternacja	141
Dzień trzeci – konsultacje z klubami i wolta Witosa.....	144
Dzień czwarty – rezygnacja	148
VI. Mimo wszystko – dalsza działalność polityczna	153
VII. Przemysłowiec, akcjonariusz, ekspert gospodarczy	163
„Oligarchia finansowa” Drugiej Rzeczypospolitej.....	163

We władzach spółek akcyjnych	175
Handel ze Wschodem	185
Ekspert gospodarczy	187
Działalność w stowarzyszeniach.....	193
Odnaczenia	196
VIII. W warszawskich zakładach „Norblin, Bracia Buch i T. Werner” ..	199
Tradycje fabryki	199
Zakłady pod kierunkiem Przanowskiego.....	204
Norblin poza Warszawą – Sanok i Głowno	209
Rozwój zakładów Norblina w latach 20. XX w.	212
Zamówienia rządowe dla Norblina	217
W latach światowego kryzysu gospodarczego	220
Prezes Rady Nadzorczej	224
IX. Majątek i pałac w Nowej Wsi	235
X. Śluby, żony, dzieci	245
Zakończenie.....	273
Kalendarium.....	275
Aneksy	279
Bibliografia	313
Wykaz ilustracji	323
Indeks osobowy.....	335

WSTĘP

Tematyka polityczna i gospodarcza Drugiej Rzeczypospolitej stanowi ciekawe odniesienie do obecnych problemów, takich jak ostra walka ugrupowań politycznych, zmieniające się koncepcje gospodarczo-społeczne, rozwijanie wolnego rynku i odchodzenie od niego, wysokie podatki dla przedsiębiorców, drożyzna, problemy energetyczne, ustalanie cen przez rząd, silna polaryzacja majątkowa społeczeństwa. Historycy przypominają znaczące postaci z tamtego okresu, ukazują się publikacje o politykach i działaczach niepodległej Polski, ostatnio np. o Piotrze Drzewieckim, Wojciechu Korfantym, Arturze Śliwińskim.

Autor – jako pierwszy – prezentuje szerzej osobę i dorobek Stefana Przanowskiego – menedżera, przemysłowca, eksperta gospodarczego, a także polityka i ministra z czasów Wielkiej Wojny i międzywojnia. W pierwszych latach PRL był on – wraz z całą ideologicznie wrogą warstwą – celowo „zapomniany” i jednoznacznie pejoratywnie określany jako burżuazyjny kapitalista i obszarnik. Także w późniejszych latach żaden badacz nie podjął się opracowania biografii tej znaczącej postaci.

Stefan Przanowski zapisał się w historii Polski i najczęściej jest wzmiankowany jako minister przemysłu i handlu likwidujący w 1921 r. z ogromną determinacją etatyzm wojenny, stąd szczegółowa prezentacja jego poczynań w walce o wolny handel. Za konsekwentne działania zyskał wówczas miano „papieża” polskiego liberalizmu, chociaż – jak żartobliwie zauważył prof. Kamil Śmiechowski – kilka osób mogłoby się obrazić za odebranie im tej godności, a zwłaszcza Aleksander Świętochowski, by nie wspomnieć o Leszku Balcerowiczu.

Przanowski znany jest konstytucjonalistom i historykom jako desygnowany na urząd premiera, a przesilenie rządowe z jego udziałem w czerwcu 1922 r. to niezwykle *casus* w dziejach polskiego parlamentaryzmu. Dlatego drobiazgowo zostały odtworzone okoliczności i sam proces tworzenia gabinetu.

Należy jednak podkreślić, że nie był on zawodowym politykiem, to nie polityka budowała jego pozycję społeczną, prestiż i wpływy. Był przede wszystkim inżynierem mechanikiem, praktykiem życia gospodarczego i przemysłowcem zaliczanym do grupy najbogatszych i najbardziej wpływowych osób Drugiej Rzeczypospolitej. Nie był także ekonomistą ani teoretykiem, nie pisał prac i artykułów, natomiast autor tej publikacji dotarł do wywiadów, w których Przanowski jednoznacznie prezentował swoje wolnorynkowe poglądy. Z tego powodu w książce zamieszczono liczne i obszernie cytaty z jego wypowiedzi prasowych. Stanowią one jedyne udokumentowane źródło poglądów ekonomicznych Przanowskiego,

oddają stan jego wiedzy oraz sposób argumentacji. Weryfikację poglądów stanowiła jego działalność polityczna i zawodowa, skierowana na rozwój gospodarki wolnorynkowej, a rolę, którą odegrał w Drugiej Rzeczypospolitej w tym zakresie, należy uznać jako doniosłą.

Niniejsze opracowanie ma charakter biograficzny i sprawozdawczy, jednak wiele wątków z życia Przanowskiego wymagało komentarza lub szerszego kontekstu historycznego (choć autor nie jest historykiem). Zaprezentowana została nie tylko praca oraz działalność zawodowa i polityczna, lecz również jego rodzina i zawilości małżeńskie, trudne dziś do pojęcia. Książka to także okazja do spaceru po stolicy i miejscach związanych z Przanowskim (tym ciekawszego dla autora niebędącego Warszawiakiem), a także prezentacja warszawskich zakładów „Norblin, Bracia Buch i T. Werner”, którymi kierował przez blisko ćwierćwiecze.

Punktem wyjścia w ustaleniu podstawowych faktów biograficznych były zapamiętane wspomnienia córki Stefana Przanowskiego – Izabeli Wasiak, brak bowiem jakichkolwiek egodokumentów: osobistych papierów, prywatnych listów, zapisków, notatek czy pamiątek. Nie było także możliwości zebrania ustnych relacji rodzinnych, bezpotomnie wymarli niemalże wszyscy członkowie rodzin licznego rodzeństwa Stefana Przanowskiego. Wobec zniszczenia po powstaniu warszawskim wielu stołecznych archiwaliów, cenna dla autora okazała się nekrologia z 1938 r. i drukowane sprawozdania organizacji i instytucji. Ważne pozostają ustalenia Ryszarda Szwocha, dokonane wraz z autorem niniejszej książki, a zawarte w *Polskim słowniku biograficznym*, oraz bibliografia dołączona do biogramu.

Autor przeprowadził szeroką kwerendę archiwalną i biblioteczną, dokonał przeglądu ówczesnych czasopism specjalistycznych, sprawozdań spółek i innych podmiotów, a zwłaszcza codziennej prasy różnych ugrupowań politycznych. To właśnie dzienniki z tamtego okresu niezwykle szczegółowo odnotowywały przebieg toczących się wydarzeń. Z tych drobnych informacji, relacji, a nawet pojedynczych wzmianek udało się odtworzyć działania prowadzone przez Stefana Przanowskiego.

Słowa uznania i podziękowania kieruję do Artura Setniewskiego – dyrektora Muzeum Fabryki Norblina w Warszawie, który bez wahania podjął i zrealizował inicjatywę wydania niniejszej książki. Dziękuję prof. Kamilowi Śmiechowskiemu z Uniwersytetu Łódzkiego za cenne i inspirujące uwagi oraz Annie Wasiak za przekazywane opinie, a także Mikołajowi Spizewskiemu za wykonanie i udostępnienie zdjęć zamieszczonych w książce.

I

DROGA DO KARIERY

Środowisko rodzinne

Dzieje rodziny Przanowskich stanowią ciekawy przykład mobilności społecznej i kształtowania się polskiej inteligencji. W XIX w. ta zubożała rodzina szlachecka, pieczętująca się herbem Nowina, przestała czerpać środki utrzymania z posiadania majątku ziemskiego na rzecz pracy w zawodach miejskich. Dziadek Stefana – **Norbert** (1814–1850), jako najmłodszy z rodzeństwa, nie otrzymał po zmarłym ojcu majątku Krępa (w okolicach Radomska) i dlatego został dzierżawcą dóbr glanowskich na ziemi olkuskiej. W małżeństwie z Kunegundą z Krobanowskich (ok. 1818–1893)¹ Norbert miał pięcioro dzieci, w tym **Edwarda** Czesława Karola Boromeusza, czworga imion (1845–1929), urodzonego w Glanowie (obecnie w powiecie olkuskim) – ojca Stefana Przanowskiego.

Postać Edwarda Przanowskiego wymaga bliższego przedstawienia nie tylko z powodu jego działalności patriotycznej, zasług zawodowych i społecznych, ale również ze względu na rolę, jaką odegrał w życiu Stefana i swych pozostałych dzieci. Mogłaby stanowić temat odrębnej opowieści. Edward, mając pięć lat, stracił ojca i wychowywał się pod opieką matki, wraz z siostrami Lucyną

Ilustracja 1. Edward Przanowski (1845–1929), ojciec Stefana, inżynier powiatowy w Łęczycy, w mundurze naczelnika Ochotniczej Straży Ogniowej w Łęczycy

¹ R. Szwoch, *Przanowski Edward Czesław (1845–1929)*, *Polski słownik biograficzny*, t. 28, Wrocław: Ossolineum, 1984–1985, s. 637–638 (biogram zawiera niepełne informacje) i wersja internetowa <https://www.ipsb.nina.gov.pl/a/biografia/edward-przanowski-1845-1929-powstaniec-1863-architekt-dzialacz> (dostęp: 7 stycznia 2026); M. Wasiak, *Przanowski Edward*, [w:] *Słownik biograficzny techników polskich*, t. 14, Warszawa 2003, s. 108–110; https://pl.wikipedia.org/wiki/Edward_Przanowski (dostęp: 2 lutego 2023).

i Marią. Początkowo uczył się prywatnie w Łasku, następnie w czteroklasowej pensji męskiej w Częstochowie. W 1859 r. został przyjęty do piątej klasy Gimnazjum Męskiego w Piotrkowie, mimo że nie posiadał udokumentowanego, a wymaganego, dowodu pochodzenia szlacheckiego. Ze względu na trudną sytuację materialną rodziny otrzymał stypendium rządowe. Szkołę ukończył w 1862 r. z bardzo dobrymi ocenami i nagrodą. W tym samym roku rozpoczął uniwersyteckie studia matematyczne na Wydziale Matematyczno-Fizycznym utworzonej wówczas Szkoły Głównej Warszawskiej.

Powstanie styczniowe całkowicie odmieniło losy Edwarda Przanowskiego. Rzucał studia i mimo gorącego sprzeciwu matki – jak wówczas mówiono – „poszedł do powstania”. Walczył w oddziale gen. Edmunda Taczanowskiego, a w bitwie pod Krużyną 29 sierpnia 1863 r. został ciężko ranny i spadł z konia. Według spisanej po latach relacji Przanowskiego „Kozacy uganiający się po pobojowisku sprawdzali, kto jeszcze z powstańców żyje. Sprawdzanie polegało na tym, że kłuli piką ciała leżących, a gdy zauważyli odruch – mordowali”². Przanowski został przebity piką, jednak nie drgnął mimo bólu. Oprawcy byli przekonani, że jest już martwy i w ten sposób ocalił życie.

Studiów w Szkole Głównej Edward nie ukończył, od 1864 r. pracował w Zarządzie Linii Komunikacyjnych Królestwa Polskiego i w 1868 r., po zdaniu egzaminu, uzyskał tytuł inżyniera konduktora, tj. pomocnika inżyniera. W latach 1866–1870 pracował jako inżynier konduktor powiatu sieradzkiego, a następnie w latach 1871–1880 pełnił obowiązki inżyniera i architekta powiatowego w Słupcy. W 1878 r. kierował pracami technicznymi przy budowie kościoła ewangelicko-augsburskiego w Zagórowie, niedaleko Słupcy. W tym samym roku sporządził projekty budowy lub przebudowy kościołów parafialnych w Skulsku i Szymanowicach w ówczesnym powiecie słupeckim. Jego kwalifikacje zawodowe po wielu latach wysoko ocenił Melchior Nestorowicz, późniejszy profesor i dziekan Wydziału Inżynierii Politechniki Warszawskiej³.

W 1880 r. Edward Przanowski przeniósł się do Łęczycy, gdzie „rodzina ta bardzo liczna nawet na ówczesne stosunki [...] zajmowała murowany dom z ogródkiem przy najładniejszej ulicy miasta”⁴. Powodem było powierzenie mu obowiązków inżyniera i architekta powiatu łeczyckiego. W 1893 r. wykonał plany Łęczycy i kilku innych miejscowości powiatu łeczyckiego, zachowane w Archiwum Głównym Akt Dawnych w Warszawie. W 1895 r. wobec przewidywanej

² J. Staszewski, *General Edmund Taczanowski*, Poznań 1936, s. 127 (seria „Życiorysy Zasłużonych Polaków Wieku XVIII i XIX”). Janusz Staszewski był mężem wnuczki Edwarda Przanowskiego – Magdaleny Staszewskiej.

³ M. Nestorowicz, *Budowa i utrzymanie dróg*, t. 1: *Projektowanie dróg*, Warszawa: nakładem autora, 1935, s. 21.

⁴ S. Dobrowolski, *Życiorys ś.p. Dyrektora Władysława Przanowskiego*, „Praca Ręczna w Szkole” 1937, nr 1–3, s. 6.

gruntownej restauracji romańskiej kolegiaty w podłęczyckim Tumie sporządził kosztorys robót remontowych⁵.

Przez wiele lat związany był z ochotniczą strażą ogniową w Łęczycy, jedną z najstarszych i największych straży w zaborze rosyjskim, która prowadziła także działalność kulturalną i społeczną. W 1882 r. został wybrany pomocnikiem naczelnika, a rok później naczelnikiem straży łęczyckiej, którą to funkcję pełnił do 1903 r. Dbał o wyposażenie techniczne i wyszkolenie strażaków, w tym celu wznosił na dziedzińcu zamkowym drewnianą wieżę obserwacyjną, tzw. wspinacznice – miejsce ćwiczeń ochotników. Jak wynika ze wspomnień jego podwładnych, był człowiekiem energicznym, o dużych zdolnościach organizacyjnych, darzonym szacunkiem i uznaniem. Do historii Łęczycy przeszedł jako budowniczy siedziby straży ogniowej. W tym budynku funkcjonowały nie tylko pomieszczenia dla straży, ale także sala teatralna z widownią dla 200 osób oraz galerią z miejscami stojącymi. Remizę nazywano „teatrem”, gdyż skupiało się tu życie kulturalne, występowały objazdowe teatry i zespoły muzyczne oraz łęczyckie amatorskie grupy dramatyczne. W budynku miały siedzibę strażacki chór i orkiestra, działała także biblioteczka strażacka.

Wiedza w zakresie zagrożeń pożarami uchroniła życie, zdrowie i dobytek Przanowskiego oraz jego rodziny. Warszawska prasa w 1900 r. donosiła z Łęczycy, że podczas letniej burzy piorun uderzył w jego dom, lecz „nie wyrządził żadnej szkody ludziom, dzięki drutom elektrycznym, po których [piorun] przeleciał przez wszystkie pokoje”⁶.

W 1902 r. uczestniczył w Zjeździe Strażackim obradującym w Moskwie. Zgłosił odważny postulat zmiany ustawowych przepisów dotyczących nadania podczas pożaru pełnej swobody działania naczelnikom straży i uniezależnienia od nich policji.

Z okazji jubileuszu 25-lecia łęczyckiej straży ogniowej wręczono Przanowskiemu honorowy toporek strażacki, a w 1904 r. nadano mu tytuł honorowego członka tej organizacji.

Będąc przedstawicielem „pokolenia Szkoły Głównej”, podejmował różnorodne działania społeczne, kulturalne i wychowawcze. Uczestniczył w amatorskich przedstawieniach teatralnych na rzecz szpitala i ochrony, najpierw w Sieradzu, a później w Łęczycy, gdzie był wybierany na kolejne kadencje do Rady Dobroczynności Publicznej. Ponadto wchodził w skład zarządu Towarzystwa Dobroczynności Miasta Łęczycy. Był członkiem władz Towarzystwa Muzyczno-Dramatycznego w Łęczycy, jak również zarządu tamtejszej Kasy Pożyczkowo-Oszczędnościowej.

Dbając o rozwój fizyczny młodego pokolenia, zorganizował dla grupy młodzieży ćwiczenia gimnastyczne. Zajęcia prowadził osobiście, z pomocą swych najstarszych synów, w tym prawdopodobnie Stefana, w budynku remizy strażackiej i w łęczyckim parku królewskim.

⁵ „Kurier Warszawski” 1895, nr 215, s. 5.

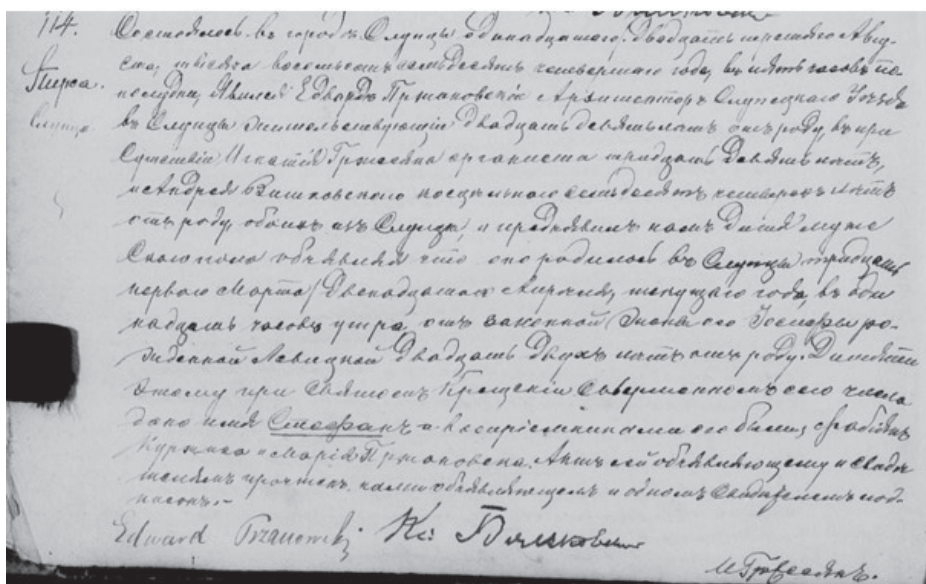
⁶ „Gazeta Polska” 1900, nr 193, s. 8.

Rozległe zainteresowania Przanowskiego zaowocowały współpracą z redakcją *Słownika geograficznego Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich*, zainicjowanego przez Filipa Sulimierskiego, kolegę z gimnazjum piotrkowskiego. Wymieniany jest wśród prenumeratorów prasy i książek oraz darczyńców, np. na budowę warszawskiego pomnika Adama Mickiewicza⁷.

Edward Przanowski w 1870 r. ożenił się z Józefą z Lewickich (1851–1939), której rodzice kilka lat wcześniej zmarli podczas epidemii cholery. Józefa wniosła ogromny posag, po wielokroć przewyższający dochody Edwarda.

Małżonkowie Przanowscy mieli ośmioro dzieci: trzy córki i pięciu synów – Jądwigę, Jana, Stefana, Michała, Wandę, Władysława, Kazimierza, Marię. Wszystkim synom zapewnili wyższe studia na najlepszych uczelniach. Zdobywszy wykształcenie, zapisali się oni w dziejach Polski. Z kolei córki Przanowskich – zgodnie z ówczesnymi zwyczajami – swój status społeczny zawdzięczały pozycji mężów: farmaceuty, lekarza, doktora ekonomii.

Stefan Przanowski urodził się 12 kwietnia 1874 r.⁸ w Słupcy, w ówczesnym zaborze rosyjskim, i był trzecim z kolei dzieckiem Józefy i Edwarda⁹.

Ilustracja 2. Metryka urodzenia Stefana Przanowskiego

⁷ „Kurier Codzienny” 1897, nr 165, s. 1.

⁸ Większość opracowań błędnie podawała jako rok urodzenia Stefana – 1875.

⁹ Świadectwo chrztu parafii św. Wawrzyńca w Słupcy, rok 1874, nr 114; rodzicami chrzestnymi byli Fabian Kurzyna i Maria Przanowska (1849–1878), zapewne ciotka Stefana, a siostra Edwarda, później zamężna Wojeńska (odpis z ksiąg parafialnych z 30 czerwca 1982 r. w posiadaniu rodziny).

Oprócz Stefana – bohatera niniejszego opracowania – należy przybliżyć także postaci jego rodzeństwa.

Jan (1873–1941) ukończył Gimnazjum Męskie w Kaliszu i Wydział Prawa Uniwersytetu Warszawskiego. W 1900 r. został mianowany adwokatem przysięgłym, prowadził kancelarię w Warszawie, przy ul. Senatorskiej 26, a następnie był sędzią pokoju w Górze Kalwarii. Należał do współzałożycieli Koła Młodych Prawników w Warszawie – nielegalnej organizacji wobec obowiązującego carskiego zakazu zrzeszania. Dopiero w wyniku liberalizacji przepisów po rewolucji 1905 r. stowarzyszenie funkcjonowało jako Koło Prawników Polskich, a Przanowski był zastępcą sekretarza i skarbnika, a następnie wiceprezesem Koła. Działał także w Towarzystwie Opieki nad Więźniami „Patronat”, Warszawskim Towarzystwie Opieki nad Dziećmi Więźniów, był bibliotekarzem Reursy Obywatelskiej w Warszawie, a także członkiem zwyczajnym licznych organizacji: Towarzystwa Popierania Nauki Polskiej, Towarzystwa Zachęty Sztuk Pięknych w Królestwie Polskim, Komitetu Towarzystwa Biblioteki Publicznej w Warszawie, Towarzystwa Opieki nad Zabytkami Przeszłości. W 1911 r. nabył majątek ziemski Walewice koło Góry Kalwarii, a następnie Imielenko w powiecie gnieźnieńskim. W czasie I wojny światowej wchodził w skład zarządu Rady Opiekuńczej w Górze Kalwarii. W latach 1930–1935 sprawował mandat posła na Sejm RP III kadencji, należał do opozycyjnego Klubu Narodowego¹⁰, mimo że był osobą niewierzącą. Jan miał dwie córki: Janinę (1900 – ok. 1970), zatrudnioną w kancelarii Sejmu RP, po II wojnie światowej w administracji Uniwersytetu Poznańskiego, oraz Magdalenę (1904–1978), zamężną z Januszem Staszewskim (1903–1939), doktorem historii, archiwistą, autorem prac z zakresu historii wojskowości. Magdalena Staszewska w czasie II wojny światowej związana była z podziemną organizacją „Ojczyzna” i brała udział w tworzeniu Tajnego Uniwersytetu Ziem Zachodnich w Warszawie; po wojnie pracowała w wydawnictwie Instytutu Zachodniego w Poznaniu oraz w redakcji „Przeglądu Zachodniego”.

Ilustracja 3. Jan Przanowski (1873–1941), prawnik, adwokat, poseł na Sejm, starszy brat Stefana, zdjęcie wykonane ok. 1930 r.

¹⁰ *Słownik biograficzny adwokatów polskich*, t. II, z. 3/4, Warszawa 2007 (autor biogramu Marek Wasiak); P. Majewski, *Posłowie i senatorowie Rzeczypospolitej Polskiej 1919–1939: słownik biograficzny*, t. IV, Warszawa: Wydawnictwo Sejmowe, 2009, s. 445; profil na stronie Biblioteki Sejmowej: <https://www.bs.sejm.gov.pl> (dostęp: 7 stycznia 2026).

Michał (1875–1954) ukończył szkołę realną w Łowiczu, do której uczęszczał wraz ze starszym bratem Stefanem, a następnie studia handlowe w Kijowie. Przez wiele lat prowadził działalność handlową w Przasnyszu. W czasie I wojny światowej był działaczem Powiatowej Rady Opiekuńczej w Przasnyszu, podległej Radzie Głównej Opiekuńczej. W 1923 r. został dyrektorem zarządzającym syndykatu Rolniczego Przasnyskiego S.A.

Władysław (1880–1937) – inżynier, wychowanek Wyższej Szkoły Rzemieślniczej w Łodzi i Politechniki Lwowskiej, to jeden z najwybitniejszych polskich pedagogów. Zapisał się w historii polskiej oświaty jako prekursor samorządu szkolnego i popularyzator prac ręcznych w polskich szkołach. W latach 1906–1913 pracował jako nauczyciel w warszawskiej szkole Anieli Wereckiej oraz Szkole Handlowej Zgromadzenia Kupców, a w latach 1913–1930 kierował szkołą rzemieślniczą im. Karola Szlenkiera w Warszawie. W czasie I wojny światowej był członkiem Wydziału Oświecenia Komitetu Obywatelskiego Miasta

Ilustracja 4. Władysław Przanowski (1880–1937), inżynier, pedagog, dyrektor Państwowego Instytutu Robót Ręcznych w Warszawie, młodszy brat Stefana

stołecznego Warszawy. W 1916 r. wybrano go członkiem Zarządu Głównego Polskiej Macierzy Szkolnej. W 1915 r. założył Roczne Kursy Robót Ręcznych, przekształcone w 1923 r. w Państwowy Instytut Robót Ręcznych. W latach 1923–1937 był dyrektorem Instytutu i wykładowcą metodyki prac ręcznych. Opracował programy nauczania prac ręcznych w szkołach i seminariach nauczycielskich, napisał wiele artykułów propagujących ideę prac ręcznych oraz dotyczących nauczania tego przedmiotu, głównie do kwartalnika „Praca Ręczna w Szkole”, którego był redaktorem naczelnym. Publikował także w „Przeglądzie Pedagogicznym”, „Roczniku Pedagogicznym”, „Szkole Powszechnej”, „Rysunku i Zajęciach Praktycznych”, w *Encyklopedii wychowania* zamieścił artykuł *Dydaktyka pracy ręcznej*. Był inicjatorem powstania i wiceprezesem Towarzystwa Miłośników Robót Ręcznych. W 1929 r. zorganizował ekspozycję działu oświatowego na Powszechnej Wystawie Krajowej w Poznaniu¹¹. W 1964 r. Wiktor

¹¹ „Praca Ręczna w Szkole” 1937, nr 1–3 (potrójny numer poświęcony w całości Przanowskiemu); S. Konarski, *Władysław Przanowski, Polski słownik biograficzny*, t. 28, Wrocław: Ossolineum, 1985, s. 642–644 i wersja internetowa.

Ambroziewicz opublikował obszerną monografię pt. *Władysław Przanowski i jego dzieło*, która ukazała się z przedmową Tadeusza Kotarbińskiego¹².

Jedyny syn Władysława – Jan (1909–1980), absolwent Wydziału Prawno-Ekonomicznego Uniwersytetu Poznańskiego, w czasie II wojny światowej był oficerem 1 Dywizji Pancerniej gen. Stanisława Maczka, a po wojnie – wieloletnim pracownikiem i dyrektorem Biura Planowania Polskiego Radia¹³.

Kazimierz (1881–1957), inżynier chemik, absolwent Wyższej Szkoły Rzemieślniczej w Łodzi i Politechniki w Rydze¹⁴. Pracował w cukrowni Stebłów w guberni podolskiej, a następnie był dyrektorem cukrowni w Sidorówce i w Ryzawce w guberni kijowskiej¹⁵. Po rewolucji bolszewickiej wrócił do kraju i został dyrektorem Syndykatu Rolnego w Koninie. Następnie zarządzał majątkiem swego brata Stefana w Nowej Wsi. W latach 30. XX w. wybudował w Gdyni swój dom, wykorzystując materiały produkowane w cegielni nowowiejskiej. Po II wojnie światowej był zatrudniony w Prezydium Rady Narodowej w Gdyni.

Najstarsza siostra Stefana Przanowskiego – **Jadwiga** (1871–1920) w 1893 r. wyszła za mąż za Antoniego Szymona Kadecza (1866–1932), farmaceutę, prowizora zarządzającego apteką w Łęczycy, później prowadzącego aptekę w Warszawie.

Druga siostra – **Wanda** (1877–1963) była żoną Wacława Wągrowskiego (1868–1926) – lekarza medycyny z Rawy Mazowieckiej. Gdy Wągrowscy zamieszkali w Warszawie, pacjentami Wacława były osoby z najwyższych sfer państwowych, w tym nawet Józef Piłsudski¹⁶.

Najmłodsza siostra – **Maria** (1885–1946), której Stefan był ojcem chrzestnym, wyszła za mąż za Żelisława Grotowskiego (1878–1937), absolwenta Uniwersytetu we Fryburgu szwajcarskim, doktora ekonomii, legionistę II Brygady Legionów, autora prac z zakresu historii gospodarczej i społecznej, niestety wielokrotnie skazywanego za malwersacje i nadużycia, pozbawionego nawet stopnia oficerskiego¹⁷.

¹² W. Ambroziewicz, *Władysław Przanowski i jego dzieło*, Warszawa: PZWS, 1964.

¹³ M. J. Kwiatkowski, *Jan Przanowski (1909–1980)*, „Radio i Telewizja” 1980, nr 5, s. 24, [https://pl.wikipedia.org/wiki/Jan_Przanowski_\(prawnik\)](https://pl.wikipedia.org/wiki/Jan_Przanowski_(prawnik)) (dostęp: 7 stycznia 2026).

¹⁴ *Album Academicum des Politechnikums zu Riga 1862–1912*, Riga 1912, s. 485, poz. 6371.

¹⁵ „Gazeta Cukrownicza” 1912, nr 24, s. 479.

¹⁶ „Kurier Warszawski” 1926, nr 35, wyd. wieczorne, s. 8 (nekrolog).

¹⁷ M. Wasiak, *Grotowski Żelisław*, [w:] *Słownik pracowników książki polskiej*, suplement III, Warszawa: Stowarzyszenie Bibliotekarzy Polskich, 2010, s. 98–99; M. Sołtysik, *Szumowiny kinematografii*, „Palestra” 2014, nr 5/6, s. 254–259; nr 7/8, s. 246–252.

Rodzice Stefana Przanowskiego mieli także wychowanka – Juliana Toczkiwicza (1866–1931), z wykształcenia chemika, wieloletniego inspektora plantacji cukrowni w Leśmierzu koło Łęczycy.

Edward Przanowski przeszedł na emeryturę w 1910 r. i osiadł w Warszawie. Wchodził w skład zarządu II Kasy Kredytowej w Warszawie. Następnie mieszkał z żoną Józefą u swych dzieci, początkowo w Warszawie u córki Jadwigi Kadeczowej, a po jej śmierci w 1920 r. – u Jana w Walewicach, a potem u Stefana w jego majątku Sierzchów koło Baniochy, od 1924 r. w Nowej Wsi koło Starogardu Gdańskiego. Tamtejsze Towarzystwo Powstańców i Wojaków przyznało Edwardowi Przanowskiemu honorowe członkostwo. W Nowej Wsi ufundował kapliczkę¹⁸ jako podziękowanie za ocalenie życia w powstaniu styczniowym, która, zachowana do dziś, została uznana za obiekt zabytkowy.

Edward Przanowski zmarł 6 lutego 1929 r. w Nowej Wsi i został pochowany na cmentarzu farnym w Starogardzie Gdańskim z honorami wojskowymi 2 Pułku Szwoleżerów Rokitniańskich. W Starogardzie Gdańskim nazwano ulicę jego imieniem¹⁹.

Działalność patriotyczna, zawodowa i aktywność obywatelska Edwarda stanowiły podstawę wychowania dzieci. Czerpiąc wzór z ojca, synowie już w dorosłym życiu silnie angażowali się w sprawy zawodowe, a także społeczne i polityczne.

Szkoła i studia

Stefan Przanowski do 1880 r. mieszkał z rodzicami i rodzeństwem w Słupcy, a później w Łęczycy, dokąd rodzina Przanowskich przeniósł się w związku z powierzeniem ojcu pełnienia obowiązków inżyniera i architekta powiatu łęczyckiego.

Początkowo uczył się w domu oraz w prywatnym progimnazjum Mieczysława Witanowskiego w Łęczycy²⁰, a następnie w latach 1885–1894, razem z młodszym bratem Michałem, w Szkole Realnej w Łowiczu²¹. Ukończenie szkoły re-

¹⁸ K. Kowalkowski, *Nowa Wieś Rzeczna*, Gdynia: Wydawnictwo Region, 2008, s. 61 (fot.), 62; G. Pierzynowska, *Kapliczki i krzyże przydrożne Kociewia*, t. II, Tczew–Pelplin: Bernardinum, 2005, s. 139.

¹⁹ J. Milewski, *Patroni ulic Starogardu Gdańskiego*, Starogard Gdański 1994, s. 30.

²⁰ *Korespondencja „Kaliszanina”, „Kaliszanin” 1882*, nr 58, s. 247. Mieczysław Witanowski (1853–1906), starszy brat historyka Michała Rawity-Witanowskiego, był absolwentem Uniwersytetu Petersburskiego, nauczycielem i kierownikiem szkół.

²¹ „Łowicka Szkoła Realna została utworzona w 1874 r. [...] była jedną z czterech szkół tego typu w Królestwie Polskim. Miała ona klasę wstępną, 6 głównych i siódmą dodatkową. Językiem wykładowym był język rosyjski, natomiast jęz. pol-

alnej – w przeciwieństwie do gimnazjów klasycznych – dawało prawo wstępu wyłącznie do wyższych uczelni technicznych. Pojawia się pytanie, skąd taki wybór? Z dużą pewnością można przyjąć, że zamierzał pójść w ślady ojca Edwarda, który jako inżynier i architekt osiągnął wysoką pozycję zawodową i społeczną. Stać go było na zapewnienie Stefanowi i pozostałym synom utrzymania podczas studiów, co pochłaniało ogromne koszty. Równoległym wyjaśnieniem wyboru przez Stefana szkoły realnej były zainteresowania przedmiotami ścisłymi, a mniejsze naukami humanistycznymi. Z relacji rodzinnych wynika, że w życiu dorosłym niechętnie sięgał po pióro, pisemne wypowiedzi ograniczał do krótkich notatek i lakonicznych listów, ponadto nie lubił publicznych wystąpień, krępowały go przejawy popularności²².

W tym czasie w zaborze rosyjskim nie funkcjonowały uczelnie techniczne i dla polskiej młodzieży jedynym – choć niezwykle drogim – rozwiązaniem były studia zagraniczne. W 1894 r. rozpoczął naukę na Politechnice w Karlsruhe, noszącej wówczas nazwę Grossherzoglich Badische Technische Hochschule Karlsruhe, i przez cztery lata mieszkał w centrum miasta, przy Werderstrasse 70²³.

Ponieważ program studiów przewidywał kilkumiesięczne praktyki zawodowe, odbył je w fabryce maszyn i odlewni żeliwa J. Johna w Łodzi, zakładach bawełnianych Schlössera w Ozorkowie oraz w fabryce kotłów i maszyn parowych „A. Rephan” w Warszawie²⁴. Egzamin końcowy ze specjalnością mechanika (niem. *Maschinenwesen*) zdał na Politechnice w Karlsruhe w dniu 4 listopada 1898 r. z ogólną oceną dobry²⁵.

ski stanowił przedmiot nadobowiązkowy. [...] Na wyposażeniu Szkoły Realnej były m.in. bogate gabinety: fizyczny i biologiczny, zbiory modeli do nauki rysunku odręcznego oraz biblioteka [...] Do szkoły mogli uczęszczać chłopcy bez różnicy wyznań i narodowości, którzy po ukończeniu kursu elementarnego zdali egzamin wstępny i wnieśli opłatę wpisową”. *Szkoła Realna w Łowiczu*, <https://www.szukajwarchiwach.gov.pl/en/zespole/-/zespole/93877> (dostęp: 22 grudnia 2020). Archiwum szkolne w 1914 r. wywieziono do Rosji i nie zostało rewindykowane. T. Gumiński, *Straty wojenne wychowanków dawnej szkoły Realnej w Łowiczu 1939–1945*, Łowicz 1981, s. 1.

²² Z zapamiętanej relacji córki – Izabeli Wasiak.

²³ *Adressbuch / Fridericiana, Grossherzoglich Badische Technische Hochschule zu Karlsruhe*, <https://digital.blb-karlsruhe.de/blbihd/periodical/titleinfo/6125643> (dostęp: 7 stycznia 2026).

²⁴ Universität Karlsruhe. Universitätsarchiv. *Vita* (życiorys Stefana Przanowskiego z 1898 r.; kserokopia z 21 czerwca 1992 r. w posiadaniu rodziny, zob. ilustracja 5).

²⁵ Universität Karlsruhe. Universitätsarchiv. *Protokoll über die Akademische Schlussprüfung*; kserokopia z 21 czerwca 1992 r. w posiadaniu rodziny, zob. ilustracja 6. Zob. „Słowo” 1898, nr 255, s. 2.

BIBLIOGRAFIA

(wybór)¹

Archiwa

Archiwum Akt Nowych w Warszawie

- Bank Handlowy S.A. Depozyty papierów wartościowych: Przanowska Zofia; Przanowski Stefan
- Biuro Sejmu RP. Nadzwyczajna Komisja Główna protokoły posiedzeń 1922
- Gabinet Cywilnego Rady Regencyjnej Królestwa Polskiego. Akta aprowizacyjne
- Gabinet Cywilny Rady Regencyjnej Protokoły posiedzeń Rady Ministrów Królestwa Polskiego
- Kancelaria Cywilna Naczelnika Państwa. Reskrypty Naczelnika Państwa znoszące wyroki Ewangelicko-Reformowanego Sądu Konsystorskiego
- Kancelaria Cywilna Naczelnika Państwa w Warszawie. Odznaczenia Polaków orderami państw obcych
- Protokoły posiedzeń Rady Ministrów
- Protokoły posiedzeń Rady Regencyjnej
- Prokuratoria Generalna RP w Warszawie

Archiwum Fundacji Ośrodka KARTA w Warszawie Fotokarta – kolekcja Instytutu Józefa Piłsudskiego w Londynie

Archiwum Muzeum Żup Krakowskich Wieliczka. Księga Pamiątkowa

Archiwum Państwowe w Warszawie

- Akta Miasta Warszawy Referat Gabarytów
- Protokoły z posiedzenia Komitetu Obywatelskiego
- Towarzystwo Akcyjne Fabryk Metalowych Norblin, Bracia Buch i T. Werner Oddział w Warszawie

Archiwum Politechniki Łódzkiej. Akta osobowe Zofii Przanowskiej

Muzeum Miasta Gdyni w Gdyni. Księga pamiątkowa zwiedzających budowę portu w Gdyni w 1921 r.

Muzeum Niepodległości w Warszawie

¹ Obszerna bibliografia dotycząca Stefana Przanowskiego (zwłaszcza starsze pozycje) znajduje się w biogramie autorstwa R. Szwocha w *Polskim słowniku biograficznym*, t. 28, Wrocław: Ossolineum, 1985, s. 642.

Encyklopedie i słowniki

- Album sterników navy państwa polskiego w pierwszym dziesięcioleciu niepodległości*, red. T. Mściślawski, Warszawa 1929.
- Biographische Tafel 11*, Pressabteilung Warschau, 1918.
- Czajka Michał, Kamler Marcin, Sienkiewicz Witold, *Leksykon historii Polski*, Warszawa: Wiedza Powszechna, 1995.
- Encyklopedia historii Drugiej Rzeczypospolitej*, red. A. Garlicki, Warszawa: Wiedza Powszechna, Bellona, 1999.
- Encyklopedia historii gospodarczej Polski do 1945 roku*, red. A. Mączak, Warszawa: Wiedza Powszechna, 1981 (autor biogramu W. Roszkowski).
- Encyklopedia Warszawy: suplement '96*, Warszawa: PWN, 1996.
- Łoza Stanisław, *Czy wiesz kto to jest*, Warszawa: Wydawnictwo Głównej Księgarni Wojskowej, 1938.
- Majchrowski Jacek, Mazur Grzegorz, Stepan Kamil, *Kto był kim w Drugiej Rzeczypospolitej*, Warszawa: BGW, 1994.
- Ministrowie Polski Niepodległej 1918–1945*, red. M. Baumgart, H. Walczak, A. Wątor, Szczecin: Wydawnictwo Naukowe Uniwersytetu Szczecińskiego, 2001 (autor biogramu A. Wątor).
- Polska niepodległa: encyklopedia PWN*, wyd. 2, Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN, 2018.
- Polski słownik biograficzny*, t. 28, Wrocław: Ossolineum, 1985; wersja internetowa iPSB, <https://www.ipsb.nina.gov.pl> (autor biogramu R. Szwoch).
- Premierzy i ministrowie Rzeczypospolitej Polskiej 1918–1939*, red. Z. Girzyński, J. Kłaczko, W. Piasek, Warszawa: Instytut De Republica, 2023 (autor biogramu M. Hübner).
- Słownik biograficzny techników polskich*, t. 10, Warszawa: Federacja Stowarzyszeń Naukowo-Technicznych, 1999 (autor biogramu J. Piłatowicz).
- Współcześni polscy działacze polityczni. Mała encyklopedia*, red. B. Jankowski, Z. Lewartowicz, Łódź: „Książka i Sztuka”, 1919.

Nekrologia

- [Janowski Jarosław] *Ś.p. Inż. Stefan Przanowski*, „Tygodnik Ilustrowany” 1938, nr 9.
- Ostatnia droga ś.p. inż. Stefana Przanowskiego*, „Rynek Metalowy i Maszynowy” 1938, nr 10.
- Ś.p. Stefan Przanowski*, „Kurier Warszawski” 1938, nr 47, wyd. wieczorne; nr 51, wyd. wieczorne.
- Ś.p. Stefan Przanowski*, „Kurier Polski” 1938, nr 50.
- Ś.p. inż. Stefan Przanowski*, „Przegląd Mechaniczny” 1938, nr 7/8.
- Ś.p. Stefan Przanowski*, „Depesza” 1938, nr 16.
- Zgon b. min. Przanowskiego*, „Głos Gospodarczy” 1938, nr 3.
- Ś.p. Inż. Stefan Przanowski*, „Przemysł Metalowy” 1938, nr 5.
- Ś.p. inż. Stefan Przanowski*, „Codzienna Gazeta Handlowa” 1938, nr 39.
- Ś.p. Stefan Przanowski*, „Przegląd Gospodarczy” 1938, nr 5.
- Ś.p. Stefan Przanowski*, „Polska Gospodarcza” 1938, nr 8.

- Ś.p. *Stefan Przanowski*, „Gazeta Giełdowa i Losowań” 1938, nr 8.
„Wiadomości Gospodarcze. Miesięczny Biuletyn Sprawozdawczy Izby Przemysłowo-
-Handlowej w Warszawie” 1938, nr 1 (zawiera tekst przemówienia Czesława Klar-
nera na pogrzebie Stefana Przanowskiego).

Prasa z lat 1900–1939 (wybrane numery)

- „ABC Nowiny Codzienne”
- „Ajencja Wschodnia. Codzienne Wiadomości Ekonomiczne”
- „Auto”
- „Codzienna Gazeta Handlowa”
- „Czas”
- „Depesza”
- „Dobry Wieczór! Kurier Czerwony”
- „Dziennik Bydgoski”
- „Dziennik Ludowy”
- „Dziennik Wileński”
- „Dziennik Zagłębia”
- „Dzień Bydgoski”
- „Echo Pragi”
- „Echo Warszawskie”
- „Echo Zagłębia”
- „Epoka”
- „Express Poranny”
- „Gazeta Giełdowa i Losowań”
- „Gazeta Handlowa”
- „Gazeta Lwowska”
- „Gazeta Łódzka”
- „Gazeta Kaliska”
- „Gazeta Polska”
- „Gazeta Poranna 2 Grosze”
- „Gazeta Powszechna”
- „Gazeta Robotnicza”
- „Gazeta Warszawska Poranna”
- „Głos”
- „Głos Białostocki”
- „Głos Gospodarczy”
- „Głos Lubelski”
- „Głos Mieszczański”
- „Głos Narodu”
- „Głos Polski”
- „Głos Rolnika”
- „Głos Warszawy”
- „Godzina Polska”
- „Goniec Częstochowski”

„Goniec Krakowski”
„Goniec Śląski”
„Goniec Wieczorny”
„Górnoślązak”
„Hasło Łódzkie”
„Ilustrowana Republika”
„Ilustrowany Kurier Codzienny”
„Jedność Robotnicza”
„Katolik”
„Kresy Zachodnie”
„Kurier Czerwony”
„Kurier Informacyjny i Telegraficzny”
„Kurier Lwowski”
„Kurier Łódzki”
„Kurier Polski”
„Kurier Poranny”
„Kurier Śląski”
„Kurier Warszawski”
„Kurier Zachodni”
„Łowiec Polski”
„Mucha”
„Muchy”
„Myśl Niepodległa”
„Naprzód”
„Nowa Gazeta”
„Nowa Reforma”
„Nowy Dziennik”
„Nowy Kurier”
„Ojczyzna i Postęp. Z Dokumentów Chwili”
„Polak”
„Polonia”
„Polska Gospodarcza”
„Polska Zbrojna”
„Praca”
„Prawda”
„Przegląd Budowlany”
„Przegląd Elektrotechniczny”
„Przegląd Gospodarczy”
„Przegląd Kupiecki”
„Przegląd Naftowy”
„Przegląd Przemysłowo-Handlowy”
„Przegląd Techniczny”
„Przegląd Wieczorny”
„Przemysł i Handel”
„Przemysł Metalowy”

„Robotnik”
„Rozwój”
„Rynek Metalowy i Maszynowy”
„Rzeczpospolita”
„Słowo”
„Słowo Polskie”
„Strzelec”
„Szczutek”
„Sztandar Polski”
„Świat”
„Tygodnik Dostaw”
„Tygodnik Handlowy”
„Tygodnik Ilustrowany”
„Warszawianka”
„Warszawski Dziennik Narodowy”
„Wiadomości Farmaceutyczne”
„Wiadomości Gospodarcze” [Lublin]
„Wiadomości Gospodarcze” [Warszawa]
„Die Woche”
„Wspólna Praca”
„Życie Gospodarcze”

Opracowania, sprawozdania i druki urzędowe

150 lat Walcowni Metali „Warszawa” (dawny „Norblin”) 1809–1959, Warszawa: Walcownia Metali „Warszawa”, 1959.

Banki w Polsce. 1925, oprac. Z. Hofmokl jr., Warszawa 1925.

Becla Agnieszka, Czaja Stanisław, Tutaj Anna, Tutaj Jerzy, *Historia polskiego liberalizmu od okresu przedpaństwowego do współczesności*, Wrocław: Wydawnictwo Uniwersytetu Ekonomicznego, 2024.

Bełcikowska Alicja, *Stronnictwa i związki polityczne w Polsce*, Warszawa: Dom Książki Polskiej, 1925.

Bernacki Włodzimierz, *Liberalizm polski 1815–1939: studium doktryny politycznej*, Kraków: Towarzystwo Wydawnicze „Historia Iagiellonica”, 2003.

Blobaum Robert, *A Minor Apocalypse: Warsaw during the First World War*, London: Cornell University Press, 2017.

Cmentarz Powązkowski w Warszawie, red. J. Durko, W. Fijałkowski, H. Szwankowska, Warszawa: Społeczny Komitet Opieki nad Starymi Powązkami imienia Jerzego Waldorffa, 2002.

Cmentarz Powązkowski w Warszawie, Warszawa: Krajowa Agencja Wydawnicza, 1984.

Cukiernik Tomasz, *Prawicowa koncepcja państwa – doktryna i praktyka*, Wrocław: Wydawnictwo „Wektory”, 2004.

Fabryka Norblina: opowieść o niezwykłej fabryce, red. K. Wittels, Warszawa: Stowarzyszenie Nasz Norblin, Fundacja Otwartego Muzeum Dawnej Fabryki Norblina, 2012.

- Faryś Janusz, *Funkcjonowanie demokracji parlamentarnej w Drugiej Rzeczypospolitej. Konflikty wokół przesilenia rządowego w 1922 roku*, Szczecin: Wydawnictwo Naukowe Uniwersytetu Szczecińskiego, 2019.
- Faryś Janusz, *Konflikt Naczelnika Państwa z Sejmem Ustawodawczym w 1922 roku*, „Dzieje Najnowsze” 1975, nr 3.
- Gabinety Drugiej Rzeczypospolitej, red. J. Faryś, J. Pajewski, Szczecin–Poznań: Likon, 1991.
- Gielda Pieniężna w Warszawie. Sprawozdanie za 1925 rok; [toż za lata 1926–1938].
- Goclon Jacek A., *Rząd obrony narodowej Wincentego Witosa. Pozycja prawno-ustrojowa i dokonania w polityce wewnętrznej*, wyd. 2 zm., Komorów: Antyk, 2017.
- Hass Ludwik, *Wybory warszawskie 1918–1926*, Warszawa: PWN, 1972.
- Ilustrowana księga pamiątkowa „Przemysł polski a Turcja” wydana z okazji Wystawy Polskiej w Konstantynopolu*, red. L. Łydko, Warszawa: Ludwik Łydko i Józef Stanach, 1924.
- Inwestycje, kredyt, konsumpcja, eksport, żegluga. Obrady gospodarcze w dn. 22 i 23 lutego 1928*, Warszawa: nakładem Ministerstwa Przemysłu i Handlu, 1928.
- Jankowski Władysław, *XXV-lecie Polskiego Związku Przemysłowców Metalowych*, Warszawa 1931.
- Jasiński Zygmunt, *Wspomnienia*, Warszawa: nakł. Księgarni F. Hoesicka, 1933.
- Kakowski Aleksander, *Z niewoli do niepodległości. Pamiętniki*, Kraków: Platan, 2000.
- Kapitały obce w Polsce 1918–1939. Materiały i dokumenty*, oprac. Z. Landau, J. Tomaszewski, Warszawa: „Książka i Wiedza”, 1964.
- Karpiński Stanisław, *Pamiętnik dziesięciolecia 1915–1924*, Warszawa: Księgarnia F. Hoesicka, 1931.
- Karpiński Zygmunt, *Bank Polski 1924–1939*, Warszawa: Polskie Wydawnictwa Gospodarcze, 1958.
- Karpiński Zygmunt, *O Wielkopolsce, złocie i dalekich podróżach: wspomnienia 1860–1960*, Warszawa: PIW, 1971.
- Katalog Wystawy Przemysłu Metalowego, Elektrotechnicznego i Radiotechniki: Warszawa 23 VIII – 11 X 1936*, oprac. L. Lindenberg, Warszawa 1936.
- Kauffman Jesse, *Iluzoryczne przymierze: niemiecka okupacja ziem polskich w czasie I wojny światowej*, przeł. J. Kabat, Warszawa: PIW, 2018.
- Kirkor-Kiedroniowa Zofia, *Wspomnienia. Cz. 3: lata 1920–1932 oraz wspomnienia i notatki pisane w czasie Powstania Warszawskiego*, Kraków–Wrocław: Wydawnictwo Literackie, 1989.
- Kofman Jan, *Lewiatan a podstawowe zagadnienia ekonomiczno-społeczne Drugiej Rzeczypospolitej. Z dziejów ideologii kół wielkoprzemysłowych w Polsce*, Warszawa: PWN, 1986.
- Komitet Narodowy Polski: protokoły posiedzeń 1917–1919, wstęp, wybór, opracowanie i przygotowanie do druku* M. Jabłonowski, D. Cisowska-Hydzik, Pułtusk–Warszawa: Wyższa Szkoła Humanistyczna im. A. Gieysztora, Wydział Dziennikarstwa i Nauk Politycznych, Uniwersytet Warszawski, 2007 (seria „O Niepodległą i Granice”, t. 6).
- Krzyk Józef, Szmatoch Barbara, *Korfanty. Silna bestia*, Katowice: Post Factum, 2020.
- Ku Rzeczypospolitej demokratycznej: Polska debata ustrojowa 1917–1921*, oprac. M. Jabłonowski, W. Jakubowski, K. Jajecznik, Pułtusk–Warszawa: Akademia Humanistyczna im. A. Gieysztora, Wydział Dziennikarstwa i Nauk Politycznych, Uniwersytet Warszawski, Oficyna Wydawnicza ASPRA-JR, 2015 (seria „O Niepodległą i Granice”, t. 8).

- Landau Zbigniew, *Oligarchia finansowa Drugiej Rzeczypospolitej*, [w:] Z. Landau, J. Tomaszewski, *Druga Rzeczpospolita: gospodarka – społeczeństwo – miejsce w świecie*, Warszawa: „Książka i Wiedza”, 1977 (przedruk z: „Przegląd Historyczny” 1971, nr 1).
- Landau Zbigniew, *Polskie zagraniczne pożyczki państwowe 1918–26*, Warszawa: „Książka i Wiedza”, 1961.
- Landau Zbigniew, *Sprawa żyrdowska: przyczynek do dziejów kapitałów obcych w Polsce międzywojennej*, Warszawa: „Książka i Wiedza”, 1983.
- Landau Zbigniew, Tomaszewski Jerzy, *Anonimowi władcy. Z dziejów kapitału obcego w Polsce (1918–1939)*, Warszawa: Wiedza Powszechna, 1968.
- Landau Zbigniew, Tomaszewski Jerzy, *W dobie inflacji 1918–1923*, Warszawa: „Książka i Wiedza”, 1967.
- Lewak Adam, Więckowska Helena, *Katalog rękopisów Biblioteki Narodowej Józefa Piłsudskiego, tom II część 1: Zbiory Biblioteki Rapperswilskiej, rękopisy nr 1315-2299*, Warszawa 1938.
- Lista członków Towarzystwa Resursy Kupieckiej w Warszawie na rok 1931*, Warszawa 1931.
- Łapa Małgorzata, *Modernizacja państwa: polska polityka gospodarcza 1926–1929*, Łódź: Ibidem, 2002.
- Łapa Małgorzata, Gruszecka-Tieśluk Agata, *Raport „Odpowiedzialny Biznes w Polsce 1918–1939. Dobre praktyki”*, Warszawa: Forum Odpowiedzialnego Biznesu, 2018.
- Łaskiewicz Tomasz, *Zbytkowne hobby ziemian czy racjonalna gospodarka? Łowiectwo na Pomorzu w okresie dwudziestolecia międzywojennego*, „Zapiski Historyczne” 2013, nr 2.
- Malicki Julian K., *Marszałek Piłsudski a Sejm. Historia rozwoju parlamentu polskiego 1919–1936*, Warszawa: Dom Książki Polskiej, 1936.
- Morawski Wojciech, *Słownik historyczny bankowości polskiej do 1939 roku*, Warszawa: Muza, 1998.
- Nowak-Kiełbikowa Maria, *Polska – Wielka Brytania w latach 1918–1923*, Warszawa: PWN, 1975.
- Order Odrodzenia Polski. Trzechlecie Pierwszej Kapituły 1921–1924*, Warszawa: Prezydium Rady Ministrów, 1926.
- Państwowa gospodarka węglowa 1918–1921*, Warszawa: Ministerstwo Przemysłu i Handlu, 1922.
- Pfeiffer Józef Mieczysław, *Wspomnienia warszawskiego przemysłowca*, Warszawa: Bis Press, 2003.
- Pierwsza niemiecka okupacja: Królestwo Polskie i kresy wschodnie pod okupacją mocarstw centralnych 1914–1918*, red. G. Kucharczyk, Warszawa: Instytut Historii PAN, 2019.
- Pierwszy i drugi zjazd przemysłowców i rolników Polski i Niemiec*. Warszawa–Poznań: Prezydium Delegacji Polskiej, 1928.
- Pietrzak Michał, *Rządy parlamentarne w Polsce w latach 1919–1926*, Warszawa: „Książka i Wiedza”, 1969.
- Podolska-Meducka Aldona, *Polskie ustawodawstwo kartelowe w latach 1918–1939*, Warszawa: Wydawnictwo Sejmowe, 2003.
- Polska w Europie Środkowo-Wschodniej w XX wieku. Aspekty gospodarcze*, red. P. Waingertner, Łódź: Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego, 2020 (seria „Polska a Europa Środkowo-Wschodnia w XX wieku”, t. II).

- Polsko-radzieckie stosunki gospodarcze. Dokumenty i materiały 1921–1939*, wybór i oprac. S. Łopatniuk, Warszawa: „Książka i Wiedza”, 1976.
- Powszechna Wystawa Krajowa w Poznaniu w roku 1929*, t. I, red. S. Wachowiak, Poznań: nakładem Powszechnej Wystawy Krajowej, 1930.
- Pół wieku polityki, czyli Rzecz o obronie czynnej. Z Wiesławem Chrzanowskim rozmawiali Piotr Mierecki i Bogusław Kiernicki*, Warszawa: Ad Astra, 1997.
- Protokoły posiedzeń Rady Ministrów Rzeczypospolitej Polskiej 1918–1923*, t. 5: *Gabinet Wincentego Witosa 24 lipca 1920 – 19 września 1921*, cz. 1: 26 lipca – 30 grudnia 1920, oprac. M. Kornat, P. Libera, Warszawa: Instytut Historii PAN, 2023.
- Protokoły posiedzeń Rady Ministrów Rzeczypospolitej Polskiej 1918–1923*, t. 6: *Gabinet Wincentego Witosa 24 lipca 1920 – 19 września 1921*, cz. 2: 4 stycznia 1921 – 17 maja 1921, oprac. M. Kornat, P. Libera, Warszawa: Instytut Historii PAN, 2023.
- Protokoły posiedzeń Rady Ministrów Rzeczypospolitej Polskiej 1918–1923*, t. 7: *Gabinet Wincentego Witosa 24 lipca 1920 – 19 września 1921*, cz. 3: 24 lipca 1921 – 19 września 1921, oprac. M. Kornat, P. Libera, Warszawa: Instytut Historii PAN, 2023.
- Protokoły posiedzeń rządów Rady Regencyjnej Królestwa Polskiego 1917–1918*, oprac. M. Jabłonowski, W. Janowski, G. Sołtysiak, Warszawa: Wydział Dziennikarstwa Informacji i Bibliologii Uniwersytetu Warszawskiego, Archiwum Akt Nowych w Warszawie, Oficyna Wydawnicza ASPRA-JR, 2019 (seria „O Niepodległą i Granice”, t. 10).
- Protokoły rządów Wincentego Witosa*, t. 1: *Rząd Obrony Narodowej (1920–1921)*, red. J. Gmitruk, M. Ratyński, Warszawa: Muzeum Historii Ruchu Ludowego, 2022.
- Próchnik Adam (Henryk Swoboda), *Pierwsze piętnastolecie Polski niepodległej. Zarys dziejów politycznych*, Warszawa: „Książka i Wiedza”, 1957.
- Raporty i informacje Biura Propagandy Zagranicznej Prezydium Rady Ministrów 1920–1921*, oprac. M. Jabłonowski, W. Janowski, A. Koseski, Warszawa–Pultusk: Wydział Dziennikarstwa i Nauk Politycznych, Uniwersytet Warszawski, Wyższa Szkoła Humanistyczna im. A. Gieysztora, 2002 (seria „O Niepodległą i Granice”, t. 3).
- Rocznik Informacyjny o Spółkach Akcyjnych w Polsce za rok 1930*.
- Rocznik Polityczny i Gospodarczy*, 1938.
- Rogaczewska Krystyna, *Ekonomiczny wymiar polskiego liberalizmu. Od fizjokratyzmu do Szkoły Krakowskiej*, Wrocław: Wydawnictwo Uniwersytetu Wrocławskiego, 2011.
- Roszkowski Wojciech, *Kształtowanie się podstaw polskiej gospodarki państwowej w przemyśle i bankowości w latach 1918–1924*, Warszawa: PWN, 1982.
- Roszkowski Wojciech, *Stosunek rządu polskiego do przedsiębiorczości państwowej w latach 1918–1924*, „Przegląd Historyczny” 1980, nr 3.
- Rozmowy pana premiera Kazimierza Bartla z przemysłowcami*, cz. I, Warszawa: nakładem CZPPGHiF, 1928.
- Rozmowy pana premiera Kazimierza Bartla i pana ministra Gabriela Czechowicza z przemysłowcami i rolnikami o zagadnieniach podatkowych*, cz. II, Warszawa: nakładem CZPPGHiF, 1929.
- Rudnicki Szymon, *Działalność polityczna polskich konserwatystów 1918–1926*, Wrocław: Ossolineum, 1981.
- Rzepecki Tadeusz, Rzepecki Witold, *Sejm i Senat 1922–1927*, Poznań: Wielkopolska Księgarnia Nakładowa Karola Rzepeckiego, 1923.

- Seyda Marian, *Polska na przełomie dziejów. Fakty i dokumenty*, Poznań: Księgarnia św. Wojciecha, 1931.
- Shlyakhter Andrey Alexander, *Smuggler States: Poland, Latvia, Estonia, and Contraband Trade across the Soviet Frontier, 1919–1924*, Dissertation The University of Chicago, https://www.academia.edu/44769559/Smuggler_States_Poland_Latvia_Estonia_and_Contraband_Trade_Across_the_Soviet_Frontier_1919_1924 (dostęp: 9 czerwca 2022).
- Sierakowska Katarzyna, *Śmierć, wygnanie, głód w dokumentach osobistych. Ziemie polskie w latach Wielkiej Wojny 1914–1918*, Warszawa: Instytut Historii PAN, 2015.
- Sprawozdanie Banku Polskiego za piętnasty rok działalności*, Warszawa 1939.
- Sprawozdanie Centralnego Związku Polskiego Przemysłu, Górnictwa, Handlu i Finansów z działalności za rok 1925; [toż za lata 1926–1933]*.
- Sprawozdanie Komisji do Zbadania Gospodarki Przedsiębiorstw Państwowych*, Warszawa: Ministerstwo Przemysłu i Handlu, 1939.
- Sprawozdanie z czynności Warszawskiego Towarzystwa Opieki nad Dziećmi Więźniów za lata 1905 i 1906*, Warszawa 1907; [toż za lata 1909–1911].
- Sprawozdanie z działalności Izby Przemysłowo-Handlowej w Warszawie [za lata 1930–1937]*.
- Sprawozdanie Zarządu Towarzystwa Akcyjnego Fabryk Metalowych pod firmą Norblin, Bracia Buch i T. Werner w Warszawie za XXII rok działalności tj. od dnia 1 lipca 1914 po dzień 30 czerwca 1915*, Warszawa 1915; [toż za lata 1920/21 – 1937/38].
- Stegner Tadeusz, *Liberalowie Królestwa Polskiego 1904–1915*, Gdańsk: nakł. autora, 1990.
- Ścieżka Ludzie. Poziom zwiedzania: ekspert. Przewodnik, oprac. K. Wittels, Warszawa: Muzeum Fabryka Norblina, [ok. 2021].
- Świtalski Kazimierz, *Diariusz 1919–1935*, Warszawa: Czytelnik, 1992.
- Wachowiak Stanisław, *Czasy, które przeżyłem*, Warszawa: Interim, 1991.
- Warszawa w pamiętnikach pierwszej wojny światowej*, oprac. K. Dunin-Wąsowicz, Warszawa: PIW, 1971.
- Werner Stanisław, *Korzenie. Sławni i bliscy z rodziny Wernerów oraz rodzin skoligaconych: Norblinów, Schuchów, Malczów, Fukierów, Meisnerów...*, wyd. 1 popr., Warszawa: „Łośgraf”, 2009.
- Wierzbicki Andrzej, *Wspomnienia i dokumenty (1877–1920)*, Warszawa: PWN, 1957; t. II: 1921–1931; maszynopis w Bibliotece Instytutu Historii PAN w Warszawie.
- Winnicki Zdzisław Julian, *Rada Regencyjna Królestwa Polskiego i jej organy (1917–1918)*, wyd. 2, Wrocław: Wektory, 2017.
- Witos Wincenty, *Dzieła wybrane*, t. 2: *Moje wspomnienia*, cz. 2: *Lata 1918–1933*, do druku przygotowali E. Karczewski, J. R. Szaflik, Warszawa–Wierzchosławice: IPN, Towarzystwo Przyjaciół Muzeum Wincentego Witosa, 2024.
- Zdanowski Juliusz, *Dziennik*, t. 1–4, Szczecin: Wydawnictwo Naukowe Uniwersytetu Szczecińskiego, 2013–2014.
- Zjednoczona Polska i Jej rządy*, Warszawa: Wydawnictwo Odrodzenie Polski Karola Merterta, [1923].